

В. В. Іваненко, О. В. Гарник, А. І. Голуб

**МІРА КОМІЗМУ ПРОТИ МІРИ ТОТАЛІТАРИЗМУ
(ПРАКТИКА КОМУНІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА
У СВІТЛІ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ)**

Сміх, як відомо, справа серйозна, а особливо сміх у багатовіковій історії людства, яка, здавалося б, значно більше приводів давала для сліз чи гірких переживань, аніж для сміху та жартів. Проте саме в історичному поступі суспільства дістала якнайкращу апробацію відома ще з сивої давнини формула Арістотеля, згідно з якою смішне є частиною потворного. Іншими словами, в основі аристотелівського визначення, багато разів і в багатьох інтерпретаціях повтореного філософами більш пізньої доби, в основі сміху чи комізму лежав "відгук на якусь *негативну цінність*" (2, с.48).

В сучасному осмисленні природи сміху, за визначенням представників різних філософських шкіл, важливими є дві ідеї. Перша – сутність сміху, незважаючи на, здавалося б, безкінечне розмаїття його проявів, єдина; та друга – сутність сміху полягає у тому, що той, хто сміється знаходить у тому, над чим він сміється, відому долю негативності, певну "міру зла". Саме в цьому виявляється парадоксальність сміху, а відтак і його притягальна сила, оскільки будь-який парадокс поєднує у собі речі, на перший погляд, несумісні: те, що виглядало суперечливим чи навіть неймовірним, насправді виявляється справжнім, істинним. Сміх, власне, є єдиною з усіх людських емоцій, яка багато в чому протилежна предмету, що його викликав. А це, на думку Л.Карасьова, означає, що сміх, який виражає безперечно приємне, радісне відчуття, виявляється при уважному розгляді відповіддю на подію, в якій людське око чи вухо ухопили, окрім усього іншого, щось гідне осуду чи заперечення" (2, с.49).

Історії відомо безліч форм сміху. Проте, хоча в різних культурах різні покоління людей по-своєму сміялися над тими чи іншими речами, це не змінювало головного: "сутність смішного залишається в усі віки однаковою" (3, с.7). Інакше кажучи, у будь-якій речі чи у будь-якому явищі, які пробуджували у людини сміхову емоцію, завжди була присутня негативність, певна "міра зла", що й обумовлювала її сміхову оцінку.

Трагічна українська історія радянської доби як, напевно, ніяка інша, може переконливо підтвердити цю аксіому сміху, оскільки саме сміх є, безперечно, вищим й адекватним людині способом оцінки зла. Можливості його перевищують можливості усіх інших прагматичне більш значимих людських емоцій, спрямованих або на руйнування чогось зовнішнього, або на саморуйнування.

Вже від часу поразки національно-визвольних змагань в Україні 1917–1920 років та встановлення на більшій її території більшовицької влади своєрідною формою опору українців, їх реакцією на заходи властей став народний фольклор, а саме – жартівливі антирадянські пісні й частівки, в яких сміх (як правило, у вигляді "їдкого сарказму" чи "злої іронії") виступав емоційною відповіддю на факт існування "більшовицького" зла.

Антирадянський фольклор не мав географічних обмежень. Народні пісні та частівки, в яких висміювалася політика більшовиків, створювалися в усіх куточках України. Про це посвідчують й офіційні документи. Зокрема, в одному з них, у лютому 1931 року зазначалося, що антирадянські пісні мають одну особливість: "У різних протилежних кінцях України пісні ці майже однакової форми і змісту" (1, с.141).

Вже на початку 20-х років, коли в Україні "працювали комнезами" ("комітети незаможників"), до складу яких входило чимало селян, які не вміли або не хотіли старанно господарювати, а разом з владними органами здійснювали моральний і політичний тиск на заможнеселянство, народна творчість створила пісню, в якій на всі лади висміювалися комнезами та їх діяльність:

Подивився, Ленін, сам,
Так як танцює комнезам –
Вибиває нога в ногу,
Щоб не платить продналогу (4, с.8).
Ой дивися, Ленін, сам,
Як гуляє комнезам.

Віддав землю в колектив,
Бо робити не схотів (1, с.143).

Не забарилися саркастично відгукнутися українці й на голод 1921–1923 років у південних регіонах радянської України, жахливий ужинок якого мало турбував кремлівських можновладців. Навіть та продовольча допомога, яка надходила з-за кордону, розподілялася центральним московським урядом в першу чергу серед голодуючого населення Поволжя, в той час як із голодуючого півдня України продовжувалося викачуватися зерно для забезпечення промислових центрів і столиць радянської Росії. Зокрема, на Київщині популярною була частівка такого змісту:

Ленін Сталіну сказав -
Завтра їдем на базар,
Купим шкапу карую -
І нагодуєм пролетарію (4, с.8).

Український народ швидко відчув на своїх плечах й гасло більшовиків про "рівність і братерство народів". Впродовж 20-х років органами ДПУ здійснювалися широкомасштабні операції по "зачистці" міст і сіл України від національно свідомих українців, передусім учасників національно-визвольних змагань, та по їх знищенню. Проте це знищення відбувалося не лише в казематах ДПУ, а й за допомогою економічного визиску, який прикривався гаслами інтернаціональної політики, "національної за формою і соціалістичної за змістом". Народна творчість відреагувала на цю політику гіркою частівкою, що була популярною на Донбасі:

Коли Ленін умирав -
Сталіну приказував,
Щоб нам хліба не давав,
Сала не показував (4, с.9).

Належна оцінка в українському фольклорі була дана й діяльності лідерів більшовизму – В.Ульянову (Леніну) та Й.Джугашвілі (Сталіну). Злий сарказм звучить у рядках народних частівок, які характеризують політичне обличчя цих "вождів світового пролетаріату", котрі на словах несли "свободу, рівність і братерство" народам, а на ділі – руїну, голод і масове знищення ні в чому не повинних людей. Приміром, на Полтавщині можна було почути таке:

На столі стоїть тарілка,
На тарілці – виноград,
Ленін був карманний злодій,
Йосип Сталін – конокрад (4, с. 10).

З початком наприкінці 20-х років нового воєннокомуністичного штурму в СРСР партійно-державне керівництво країни створило небачену досі систему рабства, в якій усі народи країни, у тому числі й українці, були приречені на масове голодне вимирання. Насильницька колективізація стала однією з найбільших трагедій в історії українського народу. Вона призвела до ліквідації сотень тисяч міцних селянських господарств, зруйнувала традиційний устрій селянського життя, в результаті чого деградувало все сільське господарство, а селянство застогнало в ярмі новоявленої кріпаччини й примушене було кричати, що воно живе щасливим і радісним життям. Лише незначна частина селян, переважно ті, які не хотіли сумлінно працювати, добровільно записувалися до колгоспів. Як наслідок, у більшості своїй новостворені об'єднання, для яких характерними були безгосподарність, погана організація праці, свавілля і некомпетентність керівництва, виявилися нежиттєздатними. Про такі колгоспи селяни говорили:

Трактор оре – земля сохне,
Хто в колгоспі – той і здохне (4, с. 10)

або:

У СОЗі добре жить,
Один робить, десять спить (1, с.143).

Примусово створені колгоспи, зрозуміло, були нестійкими структурами. При найменшому послабленні тиску з боку партійних та державних органів колгоспники

робили спроби повернутися до самостійного ведення господарства. Цю ситуацію цікаво характеризували такі частівки:

Йосип Сталін та ЦК
Зі злості сатаніли –
До колгоспів люди йти
Зовсім не хотіли (4, с. 11)

або:

Питається сніг морозу,
Чи є чоботи для СОЗу?
Нема чобіт, самі лапті.
Розлетівся СОЗ на клапті (1, с.145).

В роки колективізації майже вдвічі, у порівнянні з довоєнною добою, знизилася продуктивність тваринництва. Безпритульна худоба із "записочками" па шиї або на хвості блукала без всякого догляду степами і луками, оскільки її господарі були "розкуркулені", заарештовані або ізольовані від продуктивної праці. Приміром, мешканці одного з райцентрів Полтавщини у 1930 році могли бачити козу, на шиї якої висіла дощечка з написом такого змісту:

Шерсть – Італії,
Шкіра – Болгарії,
М'ясо – Германії,
Ратиці – пролетарії (4, с.14).

Голод і нужденне становище народу, викликане злочинною колективізацією, більшовицькі пропагандисти пояснювали труднощами росту "першої в світі пролетарської держави" й намагалися усіма можливими засобами, починаючи від пропаганди і закінчуючи терором, примусити українців виконувати "сталінські п'ятирічки", щоб наздогнати і перегнати передові капіталістичні країни. Проте народна мудрість висміяла сталінську пропаганду в такій приповідці:

Іде Сталін на тарані,
Оселедець у кармані,
Часником він поганяє –
Америку доганяє (4, с.19).

Впродовж 30-х років сталінський режим в СРСР застосовував нечувані методи державної експлуатації трудящих, напружував усі сили на підготовку до світової війни і "нового туру пролетарських революцій" З цією метою використовувалися найрізноманітніші пропагандистські прийоми як у самій радянській державі, такі за її межами. Але народ зробив свій висновок щодо підготовки СРСР до війни:

Товариш Ворошилов!
Война вже на носу,
А конниця Будьонного –
Пішла на ковбасу (4, с.31).

Таким чином, ніколи, навіть у найтяжчі часи своєї історії, українці не трачали природного почуття гумору. Саме воно, приправлене чималою долею самоіронії, рятувало їх тоді, коли, здавалося, сподіватись було вже ні на що. Безперечно, народний гумор висміював у тяжку добу радянського тоталітаризму далеко не всі прояви зла, а лише досить обмежену його частину, ту саму "міру", про яку говорив свого часу Аристотель і яка у гоголівському вимірі проривається сміхом крізь невидимі навколишньому світу сльози.

1. Гаркуша Л. А., Романець Н. Р. "Антирадянські" селянські пісні як джерело з історії колективізації // Питання історії України. Історико-культурні аспекти. Збірник наук. праць. – Дніпропетровськ, 1992.
2. Карасев Л. В. Парадокс о смехе // Вопросы философии. – 1989. – № 5.
3. Лихачев Д.С., Панченко А.М., Поньрко Н.В. Смех в древней Руси.– Л., 1984.
4. Сенько Г. Штани латані у клітку – виконуємо п'ятилітку... Буенос-Айрес, б.р.